

«Ἡ Ῥωμανία κι ἂν πέρασεν, ἀνθεῖ καὶ φέρει κι ἄλλο»

Τὸ πάντοτε ἐπίκαιρο ζήτημα τῆς ταυτότητας τοῦ ὕστερου Βυζαντίου καὶ τῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοῦ Ἑλλαδικοῦ Κράτους μὲ αὐτὸ

Μνημὲς τῆς ᾿Αλώσεως*

Ἡ ᾿Αλωση τῆς Κωνσταντινούπολης προκάλεσε τόσο βαθιὰ ἐντύπωση στοὺς Ἕλληνες, ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ τὴν Παλαιστίνη ἕως τὴν Νότια Ἰταλία, ὥστε ἀναρίθμητοι θρηνοὶ, δημοτικοὶ ἢ λογιότεροι, πλάστηκαν ἢ γράφτηκαν γι' αὐτὸ τὸ σχεδὸν ἀπίστευτο κοσμοϊστορικὸ γεγονός.

Παρ' ὅτι ἡ Βασιλεύουσα ἦταν πιά σκιά τοῦ ἑαυτοῦ της, ἐρημωμένη καὶ ἐρειπωμένη, μιὰ νησίδα στὴν ὀθωμανικὴ θάλασσα, ἐν τούτοις ἡ ὑπαρξή της σηματοδοτοῦσε ἀκόμα τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ¹.

Γι' αὐτὸ καὶ τὸ τέλος της ἄργησε νὰ γίνῃ πιστευτὸ ἀπὸ τοὺς ραγιᾶδες καὶ βιώθηκε ὡς μιὰ ἀνεπανόρθωτη καταστροφὴ.

Ταυτόχρονα ὁμως, ὑπογραμμίζει ὁ Νικόλαος Πολίτης, ἡ ᾿Αλωση λειτούργησε λυτρωτικὰ, ἀπελευθέρωσε τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὶς φρουδὲς ἐλπίδες τῆς ἀνάστασης ἐνὸς σεσηπότος ὀργανισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν κατάθλιψη πού τοὺς βάραινε μπρὸς στὸ ἀναπόφευκτο τέλος:

Πρὸ ταύτης μὲν [δηλ. τῆς Ἀλώσεως] τὰ περὶ τοῦ μέλλοντος μαντεύματα ἦσαν ἀπαίσια καὶ προανήγγελλον ὄλεθρον καὶ καταστροφάς, μετὰ δὲ τὴν ᾿Αλωσιν ἀντίθετα ὅλως διεδίδοντο, μαρτυροῦντα μεταβολὴν τοῦ φρονήματος τοῦ Ἔθνους. Ἀπὸ πολλοῦ μὲν χρόνου πρὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς πρωτενούσης τοῦ κράτους ἀνεφέροντο χρησιμοὶ περὶ τῆς ἐπικειμένης καταστροφῆς, εὐθὺς δ' ὁμως μετὰ τὴν ᾿Αλωσιν ἐγεννήθησαν αἴσια περὶ τῆς μελλούσης τύχης τοῦ Ἔθνους ἐλπίδες, καὶ ἐρριζώθη ἡ πεποιθήσις παρὰ τῶ ἑλληνικῶ λαῷ ὅτι ἀφεύκτως διὰ τῆς σπάθης θ' ἀνακτήσει τὴν διὰ τῆς σπάθης ἀρπασθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν πατρικὴν κληρονομίαν².

Ὁ Γεώργιος Ζώρας, στὴν *Βυζαντινὴν Ποίησιν*, καταγράφοντας τοὺς «θρήνους» τῆς ᾿Αλώσεως, ἐμφαίνει τὴν διαφοροποίησιν ἀνά-

μεσα σὲ ὄσους γράφτηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ τοὺς μεταγενέστερους, ἀφοῦ εἶχε μεσολαβήσει ἡ σκληρὴ δοκιμασία τῆς σκλαβιάς. **Ὁ** ἄγνωστος συγγραφέας στὴν «*Ἄλωσι Κωνσταντινουπόλεως*», ἀπὸ τοὺς 1045 στίχους – ποὺ ἄλλοτε ἀποδίδονταν στὸν Ἐμμανουὴλ Γεωργιλά– ἐπικρίνει τοὺς Βυζαντινοὺς, διότι «*τρία πράγματα ἐχάλασαν τὴν Ῥωμανίαν ὄλην: ὁ φθόνος, ἡ φιλαργυρία καὶ ἡ κενὴ ἐλπίδα*», καθὼς καὶ τοὺς Δυτικοὺς γιὰ τὴν ἀδιαφορία τους:

- 296 **Ὡ** Βενετία φουμιστή, μυριοχαριτωμένη,
*Αὐθέντες εὐγενέστατοι, λάθος μέγαλον ἦτον,
Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μέγαλο κρίμα ἦτον·*
299 **Ποῦ** ἦτον ἡ βοήθεια σας, αὐθέντες Βενιτζιάνοι;³

Ὡστόσο, ἐπιχειρεῖ νὰ συγκινήσει τοὺς χριστιανούς, καὶ κυρίως τὸν πάπα, ὥστε νὰ ὀργανώσουν μιὰ ἀπελευθερωτικὴ σταυροφορία:

- 289 **Ἦλθε** καιρὸς τῶν χριστιανῶν, Λατίνων καὶ Ῥωμαίων,
Ῥούσων καὶ Βλάχων καὶ Οὐγγρῶν, Σέρβων καὶ Ἀλαμάνων,
291 **ὄλοι** νὰ ὁμοιοιάσουσιν, νὰ γένουσι τὸ ἓνα [ ]
604 **Ὡ** κορυφὴ τῆς ἐκκλησιᾶς, παναγιώτατε πάπα,
*Τῆς πίστεως τὸ στερέωμα, Χριστιανῶν ἡ δόξα,
Ἐς τὴν ἀγιοσύνη σου κρεμᾶ ὄλ' ἡ χριστιανοσύνη·
νὰ τοὺς ἐφέρῃς εἰς καλὸν ἐκ τὴν διατανωσύνη [ ]*
608 **καὶ** νὰ σηκώσης τὸν σταυρὸν μὲ φόβον καὶ μὲ τρόμον⁴.

Ὁμως, ἐνάμισι αἰῶνα ἀργότερα, καὶ ἐνῶ συνεχίζονται νὰ γράφονται θρηνοὶ γιὰ τὴν Ἄλωση, ὁ ἐπίσκοπος Μυρέων Ματθαῖος, τὸ 1619, στὸ βιβλίον τοῦ «*Ἐτέρα ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγγροβλαχίαν τελεσθέντων, ἀρξαμένη ἀπὸ Σερμπάνου βοηβόνδα μέχρι Γαβριὴλ βοηβόνδα, τοῦ ἐνεστῶτος δουκός, ποιηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἀρχιερεῦσι πανιερωτάτου μητροπολίτου Μυρέων κυροῦ Ματθαίου τοῦ ἐκ Πωγωνιανῆς, καὶ ἀφιερωθεῖσα τῷ ἐνδοξοτάτῳ ἄρχοντι κυρίῳ Ἰωάννῃ τῷ Κατριτζῆ*», ἀφιερώνει τοὺς στίχους 2305-2764 στὴν Ἄλωση ἀπὸ ὅπου ἡδη ἀναφαίνεται μιὰ ριζικὰ διαφορετικὴ ἰδεολογία.

Ὁ Ματθαῖος οἰκτίρει τοὺς «Ἕλληνες» (**Ὡ** πῶς ἐκαταστάθηκε τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων –στ. 2360), ποὺ περιμένουν τὴν σωτηρία τους ἀπὸ τοὺς ξένους καὶ ἀπὸ τοὺς ψευδοχρησμούς:

- 2328 **Ὁ**ὐαὶ σ' ἐμᾶς, ἀφέντη μου, μὲ τὴν ὀλίγην γνῶσι,
*Ὅπ' ἔχομεν τὸ θάρρος μας μέσα εἰς τὴν Σπανίαν,
κ' εἰς τὰ χοντρά τὰ κάτεργα ποὺ ναι ἔς τὴν Βενετίαν,
νὰ ἔλθουσι μὲ τὸ σπαθὶ τὸν Τοῦρκον νὰ σκοτώσουν,
νὰ πάρουν τὸ βασίλειον κ' ἐμᾶς νὰ μᾶς τὸ δώσουν·*
2335 **Ἐλπίζομεν** εἰς τοὺς χρησμούς, ἔς τὲς ψευδοπροφητεῖες,
Καὶ τὸν καιρόν μας χάνομεν ἔς τὲς ματαιολογίες,

*Εἰς τὸν βορρᾶν ἔς τὸν ἄνεμον ἔχομεν τὴν ἐλπίδα,
2338 **Ν**ὰ πάρουν ἀπὸ πάνω μας τοῦ Τούρκου τὴν παγίδα⁵.*

Για τὸν ἐπίσκοπο Μυρέων, ἡ μόνη καταφυγὴ τῶν ὑπόδουλων «Ἑλλήνων» εἶναι πλέον ὁ ἑαυτὸς τους καὶ ὁ Θεός. **Ἄ**ν οἱ ἴδιοι εἶναι πιστοὶ καὶ ξεπεράσουν τὶς ἀδυναμίες τους καὶ ἐὰν Ἐκεῖνος τὸ ἐπιθυμῆι, θὰ ἐλευθερωθοῦν.

Τὴν ἴδια στιγμή, ἓνας ἄλλος ἐπίσκοπος, ὁ Διονύσιος ὁ «Σκυλόσοφος» τῆς Λάρισας, μὲ τὴν ἐξεγερσὴ του, θὰ δοκιμάσει νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ τὸ «σὸν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει»!

Τόσο ἔντονα σφραγίστηκε ἡ λαϊκὴ φαντασία ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πόλης, ὥστε δημιουργήθηκαν θρυλοὶ καὶ παραδόσεις πανελληνίας ἐμβέλειας καὶ μακροχρόνιας ἀντοχῆς, ὅπως γιὰ τὰ μισοτηγανισμένα ψάρια, τὸν μαρμαρωμένο βασιλιᾶ, τὸν παπᾶ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἢ τὴν Ἁγία Τράπεζα κ.λπ.

«Τὸν καιρὸ πὸ ἐῖχαν ζώσει τὴν Πόλη οἱ Τούρκοι, ἓνας καλόγερος ἐτηγάνιζε ἐφτὰ ψάρια ἔς τὸ τηγάνι. **Τ**ὰ εἶχε τηγανίσῃ ἀπὸ τὴ μία μεριὰ κι' ὅ,τι ἦταν νὰ τὰ γυρίσῃ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔρχεται ἓνας καὶ τοῦ λέει, πὼς πῆραν οἱ Τούρκοι τὴν Πόλη»

«Ποτὲ δὲν θὰ πατήσουν τὴν Πόλη οἱ Τούρκοι, λέγει ὁ καλόγερος. **Τ**ότε θὰ τὸ πιστέψω αὐτό, ἂν αὐτὰ τὰ ψάρια τὰ τηγανισμένα ζωντανέψουν!»

Ἄν ἀπόσωσε τὸ λόγο, καὶ τὰ ψάρια πήδησαν ἀπὸ τὸ τηγάνι ζωντανά, κ' ἔπεσαν ἔς ἓνα νερὸ ἐκεῖ κοντά. Καὶ εἶναι ὡς τὰ σήμερα τὰ ζωντανεμένα ἐκεῖνα ψάρια ἔς τὸ Μπαλουκλό, καὶ θὰ βρίσκονται ἐκεῖ μισοτηγανισμένα καὶ ζωντανά, ὡς νὰ ἔρθῃ ἡ ὥρα νὰ πάρουμε τὴν Πόλη. **Τ**ότε λὲν πὼς θαρθῆ ἓνας ἄλλος καλόγερος νὰ τ' αποτηγανίσῃ»⁶.

Ἔργο τοῦ Θεοφίλου, «Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ὁ Αὐτοκράτωρ τῶν Ἑλληνορωμαίων ἐξέρχεται Ἄτρομος εἰς τὴν μάχην τὸ 1453 Μαΐου 29». 1932, Βαρεῖα Μυτιλήνη.

Τὸ γεγονὸς τῆς Ἄλωσης μόνον μὲ μιὰ θαυματουργία θὰ μπορούσε νὰ πιστοποιηθεῖ, νὰ πηδήσουν τὰ μισοτηγανισμένα ψάρια στὸ νερό. **Π**αράλληλα, ἐπιβελιώνεται ἡ πίστη στὴν ἀναπόφευκτη ἀνακατάκτηση.

Τὴν ἴδια ἢ καὶ μεγαλύτερη διάδοση εἶχε καὶ ὁ θρύλος τοῦ «μαρμαρωμένου βασιλιᾶ»:

Ἦταν ἦρθῃ ἡ ὥρα νὰ τουρκέψῃ ἡ Πόλη, καὶ μπῆκαν μέσα οἱ Τούρκοι, ἔτρεξε ὁ βασιλιᾶς μας καβάλλα ἔς τάλογό του νὰ τοῦς

ἐμποδίση. **Ἦ**ταν πλήθος ἀρίφνητο ἡ Τουρκία, χιλιάδες τὸν ἔβαλαν ἔς τὴ μέση, κ' ἐκεῖνος χτυποῦσε κ' ἔκοβε ἀδιάκοπα μὲ τὸ σπαθί του. **Τ**ότε σκοτώθη τ' ἄλογό του, κ' ἔπεσε κι αὐτός. **Κ** ἐκεῖ ποὺ ἕνας Ἀράπης σήκωσε τὸ σπαθί του νὰ χτυπήσῃ τὸν βασιλιᾶ, ἤρθε Ἄγγελος Κυρίου καὶ τὸν ἄρπαξε, καὶ τὸν πῆγε σὲ μία σπηλιὰ βαθιὰ ἔς τὴ γῆ κάτω, κοντὰ ἔς τὴ Χρυσόπορτα. **Ἐ**κεῖ μένει μαρμαρωμένος ὁ Βασιλιᾶς, καὶ καρτερεῖ τὴν ὥρα νάρθῃ πάλι ὁ Ἄγγελος νὰ τὸν σηκώσῃ. [ ] **Ἢ**ταν εἶναι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, θὰ κατεβῆ ὁ Ἄγγελος ἔς τὴ σπηλιὰ καὶ θὰ τὸν ξεμαρμαρώσῃ, καὶ θὰ τοῦ δώσῃ ἔς τὸ χέρι πάλι τὸ σπαθί, ποὺ εἶχε ἔς τὴ μάχη. **Κ**αὶ θὰ σηκωθῆ ὁ βασιλιᾶς καὶ θὰ μπῆ ἔς τὴν Πόλῃ ἀπὸ τὴ Χρυσόπορτα, καὶ κωνηγῶντας μὲ τὰ φουσσάτα του τοὺς Τούρκους, θὰ τοὺς διώξῃ ὡς τὴν Κόκκινη Μηλιά. **Κ**αὶ θὰ γίνῃ μεγάλος σκοτωμός, ποὺ θὰ κολυμπήσῃ τὸ μουσκάρι ἔς τὸ αἷμα⁷.

Μία παράδοση ἐξόχως ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς αὐτοσυνειδησίας, μέσα ἀπὸ τοὺς μαιάνδρους τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας, εἶναι αὐτή, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὴν Ἁγία Τράπεζα τῆς Ἁγίας Σοφίας:

Ἦν ἡμέρα ποὺ πάρθηκε ἡ Πόλῃ ἔβαλαν ἔς ἕνα καράβι τὴν Ἁγία Τράπεζα τῆς Ἁγίας Σοφιάς, νὰ τὴν πάῃ ἔς τὴ Φραγκιά, γιὰ νὰ μὴν πέσῃ ἔς τὰ χέρια τῶν Τούρκων. **Ἐ**κεῖ ὁμως ἔς τὴ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ ἀνοίξε τὸ καράβι καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα ἐβούλιαξε ἔς τὸν πάτο. **Σ**τὸ μέρος ἐκεῖνο ἡ θάλασσα εἶναι λάδι, ὅση θαλασσοταραχὴ καὶ κύματα κι' ἂν εἶναι γύρω. **Κ**αὶ τὸ γνωρίζουν τὸ μέρος αὐτὸ ἀπὸ τὴ γαλήνη ποὺ εἶναι πάντα ἐκεῖ καὶ ἀπὸ τὴν εὐωδία ποὺ βγαίνει.

[ ] **Ἢ**ταν θὰ πάρωμε πάλι τὴν Πόλῃ, θὰ βρεθῆ καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα καὶ θὰ τὴν στήσουν ἔς τὴν Ἁγία Σοφιά, νὰ γίνουν ἔς αὐτὴ τὰ ἐγκαίνια⁸.

Ἐπρόκειτο, ἀρχικῶς, γιὰ τὴν αὐθεντικὴ Ἁγία Τράπεζα, τὴν ὁποία εἶχε τοποθετήσῃ ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ τὴν εἶχαν λεηλατήσῃ καὶ κατατεμαχίσει οἱ Φράγκοι τὸ 1204.

Τότε πλάστηκε ὁ θρύλος ὅτι βούλιαξε στὴν Προποντίδα, ὅταν οἱ Ἐνετοὶ ἀποπειράθηκαν νὰ τὴν μεταφέρουν στὴν Ἰταλία.

Τὸ θαυματουργὸ γεγονός περιγράφει καὶ ὁ Χρονογράφος Δωρόθεος, ἐπίσκοπος Μονεμβασίας –τὸ Χρονικὸ τοῦ ὁποίου τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Βενετία τὸ 1637 καὶ γνώρισε 18 ἐκδόσεις στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας:

«Ὁπαγαίνουν τινὲς ἐκεῖ μὲ περάματα, καὶ λαμβάνουν ἀπὸ τὴν θάλασσαν ἐκεῖνην, ὅπου εἶναι ἡ Ἁγία Τράπεζα, καὶ μυρίζει θαυμασιώτατα μυρωδίας, ἀπὸ τὸ ἅγιον μύρον ὅπου ἔχει καὶ τῶν ἄλλων ἀρωμάτων»⁹.

Στὴν μεταγενέστερη παράδοση, ἡ σύλληψη τῆς Ἁγίας Τράπεζας

ἀπὸ τοὺς Φράγκους μεταβάλλεται σὲ προσπάθεια νὰ διασωθεῖ μετὴν μεταφορὰ τῆς... στὴν «Φραγκιά»! Ἔτσι, διατηρεῖται ὁ παλαιότερος πυρῆνας γιὰ τὴν μεταφορὰ τῆς, ἀλλὰ σὲ ἓνα πλαίσιον ριζικὰ διαφορετικόν, σύμφωνα μὲ τὴν νέα «βασικὴ ἀντίθεση» ποὺ εἶναι ἡ τουρκικὴ κατοχὴ.

Τέλος, σὲ μία ἀρχαιότερη ἐκδοχῇ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ 1204, ἡ Ἁγία Τράπεζα ἔμελλε νὰ καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ «γύναιον Μόδιον», λίγο πρὶν τὴν ἔλευσιν τοῦ Ἀντιχρίστου.

«Ὅθεν αἱ τύχαι τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν αὐτῆς [ ] συνάπτονται πρὸς τὰς τύχας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους»¹⁰.

Ἀναρίθμητες εἶναι οἱ παραδόσεις ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἄλωση καὶ στὴν πίστη στὴν «ἐπιστροφὴ» τῆς Πόλης στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ὁ φωτεινὸς σταυρὸς ποὺ φαίνεται πάνω ἀπ' τὴν Ἁγία Σοφία ἢ ὁ θρῦλος γιὰ τὴν λειτουργία τῆς Ἀναστάσεως, ποὺ κατὰ μυστηριώδη τρόπο τελεῖται κάθε χρόνον στὴν μεταβληθεῖσα σὲ τζαμί ἐκκλησιά.

Ἡ καθημερινότητα

Ἀλλά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μνήμη τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς θρύλους τῆς ἄλωσης, ἀναρίθμητα «βυζαντινά» στοιχεῖα συναντοῦμε στὴν ἴδια τὴν καθημερινότητα, κάποτε καὶ τὴν θεσμικὴν, τῶν μεταβυζαντινῶν.

Ἄμεση συνέπεια τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῶν ὀθωμανικῶν θεσμῶν πάνω στὴν βυζαντινὴ κληρονομία ἦταν «ὁ ἀποκεφαλισμὸς τῆς, στὸ ἐπίσημον ἐπίπεδο, καὶ ἡ ἀπομόνωση στὸ λαϊκόν», ὅπως εὐστοχα ὑπογραμμίζει ὁ Σπύρος Βρυώνης¹¹.

Ἡ τουρκικὴ κατοχὴ προκάλεσε βαθύτατες ἀλλαγές: στέρηση πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἀπλοποίηση τῆς ταξικῆς δομῆς, οικονομικὴ πτώχευση, ἐθνικὴ ἀποσύνθεση, θρησκευτικὴ ὀπισθοδρόμηση, στέρηση ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ἀποθεσμοποίηση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ πολιτισμικὴ ἀπομόνωση¹².

Ἐπ' αὐτὰς τὶς συνθήκες, ἡ βυζαντινὴ κληρονομία καταδύεται κυρίως στὸ λαϊκὸ ἐπίπεδο, τὶς παραδόσεις, τὶς συμπεριφορές, τὴν ἐκκλησίαν, τὴν τέχνην, καὶ ἐκεῖ ἐγκαταβιώνει ριζωμένη στὴν καθημερινότητα τῶν ραγιαδῶν¹³.

Γι' αὐτὸ καὶ οἱ κατώτερες τάξεις, ὁ λαϊκὸς κληρὸς, οἱ ὀρεσίβιοι, οἱ νησιῶτες, ὅσοι, δηλαδή, στὴν καθημερινὴ τους ζωὴν, ἔρχονται λιγότερο σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ὀθωμανοὺς κατακτητὲς, θὰ διατηρῶσιν σχεδὸν ἀλώβητη τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἔστω καὶ ἂν κάποτε ἀγνοοῦν τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρον καὶ τὰ μνημεῖα τῆς ἱστορικῆς συνέχειας.

Ὡστόσο, καὶ στὸ θεσμικὸ πεδίο, δὲν ἐξαφανίζονται ἐντελῶς οἱ ἐπιβιώσεις αὐτῆς τῆς κληρονομιάς¹⁴. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα ποὺ ἀφοροῦν στὸ βυζαντινὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ ἐξὶ ὀλόκληρους αἰῶνες, μέχρι τὴν εἰσαγωγή τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, τὸ 1946!

Στὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, κυκλοφόρησαν παραφράσεις τοῦ Ἀρμενοπούλου [Ἐξάβιβλος] καὶ τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Βλαστάρεως στὴν δημῶδη, ὅπως τὸ Νομοκριτήριον, τὸν 17ο αἰῶνα.

Μαρτυροῦνται, ἐπίσης, μορφές ἐπιβίωσης τῆς βυζαντινῆς Προτιμήσεως –ποὺ προστάτευε τοὺς ἐλεύθερους ἀγρότες ἀπὸ τοὺς γαιοκτῆμονες¹⁵:

Ὅντως, σὲ νόμους καὶ ἔθιμα τῶν διοικήσεων τῆς Μυκόνου (1647), τῆς Σύρου (1697, 1700, 1812), τοῦ Πόρου, τῆς Σαντορίνης, τῆς Φολεγάνδρου, ἐφαρμοζόταν μιὰ ἀνάλογη πρακτικὴ, γνωστὴ ὡς *προτιμή*, ἡ ὁποία ἴσχυε καὶ σὲ περίπτωσι πλειστηριασμοῦ γιὰ χρέη, ἐξ αἰτίας ἀδυναμίας καταβολῆς τοῦ χαρατισιοῦ.

Γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσης εἶναι ἀκόμα στενότερη ἢ συνάφεια τοῦ νεώτερου ἐθιμικοῦ δικαίου –ὅπως ἐκείνου τῆς Ὑδρας (1793)– μὲ τὸν βυζαντινὸ «Νόμον Ῥοδίων Ναυτικὸν» ποὺ ρύθμιζε τὰ ναυτικὰ δάνεια ἢ κατένειμε τὰ κέρδη καὶ τὶς ζημιές ἀνάμεσα στὸν πλοίαρχο καὶ τὸ πλήρωμα τῶν σκαφῶν –πρακτικὴ ποὺ συνεχίζεται καὶ σήμερα στὰ ψαράδικα σκάφη¹⁶.

Μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ἡ βυζαντινὴ νομοθεσία ἀποτελοῦσε τὴν κύρια πηγὴ τοῦ δικαίου μαζί μὲ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο. Στὰ πρῶτα Συντάγματα (1821-1827), τὸ δίκαιο ὀριζόταν «συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῶν ἀειμνήστων Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων», ἐνῶ ὁ Καποδίστριας θεσμοθέτησε τὴν *Ἐξάβιβλο* τοῦ Ἀρμενοπούλου (1345) ὡς τὴν ἀποκλειστικὴ πηγὴ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Τὸ διάταγμα 152 τῆς 15/27 Αὐγούστου 1830 θέσπιζε πῶς τὰ δικαστήρια θὰ ἔπρεπε νὰ συμβουλευοῦνται καὶ νὰ ἐφαρμόζουν τοὺς νόμους τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ποὺ περιείχοντο στὴν *Ἐξάβιβλο*. Ἐν τέλει δέ, τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ρυθμίστηκε, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Ἀντιβασιλείας, μὲ τὸ διάταγμα τῆς 23ης Φεβρουα-

Ἔργο τοῦ Θεοφίλου, «Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ὁ Αὐτοκράτωρ τῶν Ἑλληνορωμαίων ἐξέρχεται ἄτρομος εἰς τὴν μάχην τὸ 1453 Μαΐου 29». 1928, τοιχογραφία ἀποτοιχισμένη ἀπὸ τὸ σπίτι-καφενεῖο Γ. Ἀντίκα στὴν Σκόπελο Γέρας Μυτιλήνης.

ρίου τοῦ 1835, σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ποὺ περιλαμβάνει ἡ *Ἐξάβιβλος*, ἕως ὅτου ἐκδοθεῖ νέος Ἀστικὸς Κώδικας, πρᾶγμα ποὺ συνέβη μόλις τὸ 1946¹⁷!

Ἄν ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ τέχνη –ζωγραφικὴ, μουσικὴ– παραμένει μέχρι σήμερα σφραγισμένη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει πῶς, ὀρισμένες δεκαετίες πρὶν, ὁ ἀγροτικὸς κόσμος ζοῦσε, καλλιεργοῦσε καὶ διασκεδάζε με μορφές παραπλήσιες, ἂν ὄχι ταυτόσημες, μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς. **Καὶ** ἀδιάψευστο μάρτυρα συνιστοῦν οἱ παραδόσεις, οἱ μῦθοι, οἱ παροιμίες, τὰ τραγούδια¹⁸.

Μία ἀπλὴ καταγραφή τῶν «βυζαντινῶν» στοιχείων ποὺ ἐπιβιώνουν στὴν μακρὰ διάρκεια, σὲ παροιμίες, ἀποφθέγματα, γνωμικὰ –εἶναι ἄρρηκτα δεμένα μὲ τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῶν λαῶν, μὲ τὶς συνέχειες καὶ τὶς ἀσυνέχειές τους, τὶς τομὲς καὶ τὶς τροπές τους–, ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνῃ τῆς ἓνα τιτάνιο ἔργο.

Θα σταχυολογήσουμε ἀπλῶς ὀρισμένα λήμματα ἀπὸ τὶς συλλογές παροιμιῶν, ἀποφθεγμάτων καὶ παροιμιωδῶν ἐκφράσεων τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ φιλολόγων, ὑπενθυμίζοντας ὅτι πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἀνάγονται στὸν Αἰσωπο καὶ ἔχουν ζωὴ τοῦλάχιστον δύο χιλιάδων χρόνων.

Ἀνάμεσα σὲ ἐκείνους ποὺ συνέλεξαν παροιμίες κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο ἦταν καὶ ὁ Ψελλός, ὁ Πλανοῦδης, ὁ Γλυκάς, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ἐνῶ ὁ Κοραῆς, ἀρχικῶς, καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ Σάθας, ὁ Κοῦρτζ (Eduard Kurtz) καὶ ὁ Κρουμπάχερ ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ τὶς κατέγραψαν. **Ὁ** Κρουμπάχερ εἶχε καταμετρήσει 129, ἐνῶ, λίγα χρόνια μετὰ, ὁ Νικόλαος Πολίτης καταγράφει ἤδη 222¹⁹.

Διαβάζουμε, λοιπόν, ὀρισμένες παροιμίες ἀπὸ τὶς παλαιότερες συλλογές:

Ἀπὸ τὰ Αἰσώπεια, «Τὸ ταχὺ καὶ χάριν ἔχει» ἢ «Ἵδωρ ἰστάμενον ὄζει» ἀπὸ τὴν συναγωγὴ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, «Μία χερέα νερὸ πνίγει με», «Ἀπὸ σαλοῦ καὶ μεθυστοῦ τὴν ἀλήθειαν ἄκουε», «Ὁ λύκος τὴν τρίχα ἀλλάσσει, τὴν δὲ γνώμην οὐκ ἀλλάσσει», «Ὁ κόσμος ἐποντίζετον καὶ ἡ γυνὴ μου ἐστολιζέτον»²⁰. **Ἀπὸ** βυζαντινὲς συλλογές ποὺ ἔχουν ἐξαρχαῖσει τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα: «Τῶν φρονίμων τὰ παιδία πρὶν πεινάσουν μαγερεύουν», «Ἄν ἔχῃς τύχην τρέχε, καὶ ἂν οὐκ ἔχῃς τύχην τί τρέχεις;» «Εἰς κουφοῦ θύραν ὅσα θέλεις κρᾶζε», «Ἐκεῖ ὅπου ἐνὶ πολλοὶ πετεινοὶ τακεῖ ἡμέρα οὐ γίνεται», «Ἄλλοθι τὰ ἄσματα, ἀλλαχοῦ δὲ γεννῶσιν ἀλεκτορίδες», «Ἀπορία ψάλτου βήξ», «Ἀρχηγοῦ παρόντος, ἀρχὴ παυσάσθω»,

Έργο του Θεοφίλου, «Κωνσταντίνος ὁ Παλαιολόγος μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Πόλεως». Νωπογραφία, 1899.

«Τρεῖς ἄδουσι, δύο δὲ χορεύουσι»,
«Χαίροις φίλε Κυάμους σπείρω»²¹.

Ὁ Κουκουλές, γιὰ νὰ καταδείξει τὴν ἄμεση συνάφεια τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς καὶ τῶν ἐκφράσεών της μετὰ τὴν γλῶσσα τοῦ Βυζαντίου²², ἀφιέρωσε ἓναν τόμο τῆς Ἱστορίας του, τὸ «Παράρτημα» τοῦ Ε΄ τόμου, στὴ «νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα κατὰ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἔθιμα».

Ἀνάμεσα στ' ἄλλα μᾶς θυμίζει πῶς ἡ παροιμιώδης ἔκφραση «ἔμεινε στὰ κρύα τοῦ λουτροῦ» ἀναφέρεται στὰ βυζαντινὰ ἀτμόλουτρα – ρωμαϊκῆς προελεύσεως, τὰ ὁποῖα περιγράφει καὶ ὁ Γαληνός–, ὅπου ὁ λουόμενος περνοῦσε διαδοχικὰ ἀπὸ τρία διαμερίσματα, ψυχρὸ, χλιαρὸ καὶ θερμὸ, ἢ κυρίως λουτρό. Ἄν, γιὰ ὅποιονδήποτε λόγο, διακοπτόταν τὸ λουτρό, ἔμεινε κυριολεκτικὰ «στὰ κρύα τοῦ λουτροῦ»²³.

Τὸ «κοντὸς ψαλμός, ἀλληλουῖα» σημαίνει πῶς ἓνα γεγονός θὰ ὀλοκληρωθεῖ τόσο γρήγορα ὅσο σύντομα ἐπέρχεται ὁ ἐνταφιασμός μετὰ τὸν «κοντὸ» ψαλμὸ καὶ τὸ ἀλληλουῖα. Καὶ ἤδη, στὸν 7ο αἰῶνα, ἀπαντᾶται ἡ φράση «εἰ δὲ τῇ τομῇ θάνατος ἐπιδράμοι, βραχὺς ψαλμὸς ἐπικήδειος ἀπαλλάττει τὸν πάσχοντα»²⁴.

Ὁ «κερατᾶς» ἀποκαλεῖται ἔτσι διότι, ὅπως τονίζει καὶ ὁ Ψελλὸς στὴ μικρὴ μελέτη τοῦ «Πόθεν τὸ τοῦ κερατᾶ ὄνομα», τὰ κερασφόρα ζῶα, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ μὴ κερασφόρα, δὲν εἶναι ζηλότυπα, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνοματοδοσία *κερατᾶς*:

τῶν γὰρ ἀλόγων ζῶων ὅσα μὲν οὐκ ἔχει κέρατα, ὀργίλα καὶ ζηλότυπα περὶ τὰς εὐνάς... τὰ δὲ κερασφόρα σχεδὸν εἰπεῖν ξύμπαντα ῥᾶστα τὸ πάθος ὑφίστανται· ἐντεῦθεν γοῦν τὸν μὴ περὶ τὴν ἰδίαν γαμετὴν ζηλοτυποῦντα μηδ' ἄλλως ἀγανακτοῦντα ἐπὶ τῷ πράγματι, κερατᾶν ὁ ὀνοματοθέτης ὠνόμασεν.

Πιθανότατα δὲ ἡ ἔκφραση νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, δεδομένου ὅτι ὁ Ἀρτεμίδωρος, στὰ Ὀνειροκριτικά του, τὸν Β΄ μ.Χ. αἰῶνα, ὑπογραμμίζει πῶς γιὰ τὸν ἀτιμαζόμενο σύζυγο ἔλεγαν ἤδη «κέρατα αὐτῷ ποιεῖ»²⁵.

Ἡ ἔκφραση «δὲν ἔμεινε ρουθούνη» παραπέμπει στὴ συνήθεια ποὺ ὑπῆρχε στὸν Μεσαίωνα νὰ κόβουν τὶς μύτες καὶ τὰ αὐτιά τῶν νεκρῶν ἀντιπάλων, τὴν ὁποία ἐφάρμοσαν στὴ συνέχεια καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21. Ἡδη, ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος τοῦ 11ου αἰῶνα, Γεώργιος Κεδρηνός, στὴ Σύνοψιν ἱστοριῶν του, ἀναφέρεται στὸν στρατηγὸ Γε-

ώργιο Μανιάκη, πού, ἀφοῦ ἐφόνευσε πολλοὺς Ἄραβες, «τὰς ρίνας καὶ τὰ ὦτα τῶν πεσόντων ἀποτεμῶν διεκόμισε ἐν Καππαδοκίᾳ τῷ βασιλεῖ» ἐνῶ, σὲ ἀκριτικὸ ἄσμα τοῦ Πόντου, ἀναφέρεται πὼς ὁ ἥρωας

*Χιλίους ἀπ' ἔμπρ' ἐσκότωσεν καὶ μύριους ἀπ' ὀπίσω,
Ἐνῶ κοφίνια ἴφ' ὄρτωσεν ὠτία καὶ μυττία*²⁶.

Ἡ ἔκφραση «θὰ πεθάνεις στὴν ψάθα» ἢ «πέθανε στὴν ψάθα» παραπέμπει στὸ γεγονός ὅτι οἱ φτωχοὶ Βυζαντινοὶ κοιμόντουσαν ὄντως κατάχαμα, στὴν ψάθα, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς εὐποροὺς, πού κοιμόνταν σὲ κρεβάτι. **Ἔ**τσι, ὁ Πτωχοπρόδρομος λέει: «καὶ σὺ κοιμᾶσαι εἰς τὸ ψαθὶν καὶ γέμεις καὶ τὰς φθειρας», ἐνῶ ἀλλοῦ: «Σὺ ἐκοιμῶ εἰς τὸ ψαθὶν κι' ἐγὼ εἰς τὸ κλινάριν»²⁷.

Θὰ κλείσουμε μὲ τὴν πασίγνωστη ἔκφραση «τά ἴκανε(ς) θάλασσα», πού παραπέμπει στὴν καταστρεπτικὴ δράση πλημμυρῶν καὶ τὴν ὑπερχείλιση ποταμῶν. **Ἔ**τσι, διαβάζουμε στὴν Ἄννα Κομνηνή: «πλημμύρας οὖν γενομένης τῶν ποταμίων ῥευμάτων καὶ ὑπερχειλίσαντος τοῦ ὕδατος, θάλασσαν ἦν ὄρα ἅπαν τὸ πεδίον ἐκεῖνο»²⁸.

Ὅσο καὶ ἂν μπαίνομε στὸν πειρασμὸ νὰ συνεχίσουμε αὐτὴ τὴν παράθεση, πού ἀρκεῖ, σχεδὸν ἀφ' ἑαυτῆς, γιὰ νὰ ἀπαντηθεῖ τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητας τοῦ ὕστερου Βυζαντίου καὶ τῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοῦ Ἑλλαδικοῦ κράτους μὲ αὐτό, αὐτὴ ἡ σύντομη ἀναφορὰ θέλει νὰ ὑπομνήσει πὼς ἡ ἐθνικὴ συνέχεια δὲν ἀποτελεῖ μόνον προνόμιο τῶν λογίων ἢ τῶν ἱερωμένων. **Ἀ**ντιθέτως, ἐὰν δὲν ἀνιχνεύεται στὴν καθημερινότητα, τὴν λαϊκὴ θρησκευτικὴ καὶ παράδοση, τότε εἶναι συχνὰ κίβδηλη. **Ἀ**κόμα καὶ ἂν τίποτε δὲν εἶχε ἐπιβιώσει ἀπὸ τὴν γραπτὴ παράδοση, ὅπως συνέβη μὲ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν τὴν Ἄλωση, θὰ ἀρκοῦσε ἡ ζωντανὴ μνήμη τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ ἐπανασυνδέσει τὰ «διεστῶτα μέλη» τῆς ἱστορίας μας.

□

(*) Περιοδ. «Πειραϊκὴ Ἐκκλησία», ἀριθμ. τεύχους 314/Ε' 2019, σελ. 44-46, τοῦ Γιώργου Καραμπελιᾶ καὶ • <https://ardin-rixi.gr/archives/5898>.

1. Γιὰ τὴν Ἄλωση, βλέπε μεταξὺ ἄλλων, Μιχαὴλ Δούκας, *Βυζαντινοτουρκικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 1997· Κριτόβουλος Ἰμβριος, *Ἱστορία*, ἐκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 2005· Σφρατζῆς Γεώργιος, PG 156, σελ. 551-1022, καθὼς καὶ *Βραχὺ Χρονικὸ*, ἐκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 2006· Γουσταῦος Σλουπερτζέ, *Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1954· Στ. Ράνσιμαν, *Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Μπεργαδῆς, Ἀθήνα 1979· Εὐ. Χρυσὸς (ἐπιμ.), *Ἡ ἄλωση τῆς*

Πόλης, έκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1994· Μ., *Ἡ ὕστατη ἀγωνία τῆς Βυζαντινῆς πρωτεύουσας*, Πολιτιστικὴ Ἑταιρεία «Πανόραμα», Ἀθήνα 1992· Ἔντουιν Πήαρς (Edwin Pears), *Ἡ Καταστροφὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας. Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1453*, Στοχαστής, Ἀθήνα· Αἰμιλία Ἰωαννίδου, *Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2000.

2. Γεωργίου Ζώρα, *Βυζαντινή...*, ὁ.π., σελ. 36.

3. Βλ. «Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως», στὸ Γ. Ζώρα, *Βυζαντινή...*, ὁ.π., σελ. 183.

4. Γεωργίου Ζώρα, *Βυζαντινή...*, ὁ.π., σελ. 183.

5. Γ. Ζώρα, ὁ.π., σελ. 207-208.

6. Νικολάου Πολίτου, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις, μέρος Α΄*, Ἀθήνα 1904, φωτ. ἀνατύπωση, Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 1998, σελ. 21.

7. Νικολάου Πολίτου, ὁ.π., σελ. 22.

8. Νικολάου Πολίτου, ὁ.π., σελ. 24.

9. Δωρόθεος Μονεμβασίας, *Βιβλίον Ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας, ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου, μέχρι τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπέκεινα...*, (Ἐνετίησι 1637)²1781, σελ. 482-483.

10. Νικολάου Πολίτου, ὁ.π., μέρος Β΄, σελ. 682.

11. Speros Vryonis, «*The Byzantine Legacy and Ottoman Forms*», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), σελ. 251-308.

12. Speros Vryonis, «*The Greeks under Turkish Rule*», στὸ Νικηφόρος Διαμαντοῦρος (ἐπιμ.), *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, IBΣ, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 45-58.

13. Βλ. καὶ Δημήτρης Ἀποστολόπουλος, «*Ἡ ποικίλη δράση τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν*», στὸ Παν. Κρήτης, 1453, *Ἡ ἄλωση...*, ὁ.π., σελ. 61-71.

14. Ἀναλυτικότερα πραγματεύομαι αὐτὸ τὸ ζήτημα στὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ βιβλίου μου, *Ἡ ἑλληνικὴ Ἀναγέννηση, 1700-1821, β' τόμο τοῦ συνολικοῦ Ἔργου, 1204-1922, Ἡ διαμόρφωση τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ*.

15. Ἡ «προτίμησις» εἶχε θεσπιστεῖ τὸν 10ο αἰῶνα καί, σύμφωνα μὲ αὐτή, ὅταν ἐπωλεῖτο ἓνα ἀγροτεμάχιο, ὑπῆρχε μία κλίμακα «προτιμήσεως» τῶν ἀγοραστῶν: προηγούντο οἱ συγγενεῖς, ἀκολουθοῦσαν οἱ γείτονες κ.ο.κ.

16. Speros Vryonis, «*Ἡ βυζαντινὴ κληρονομία στὸν ἐπίσημο καὶ ἔντεχνο πολιτισμὸ τῶν βαλκανικῶν λαῶν*», στὸ John Yiannias (ἐπιμ.), *Ἡ βυζαντινή...*, ὁ.π., σελ. 35-68.

17. Karoula Argyriadis-Kervegan, «*Byzantine law as practice and as history in the nineteenth century*», στὸ David Ricks, *Paul Magdalino...*, ὁ.π., σελ. 36.

18. Συνιστᾷ ὄνειδος γιὰ τὴν νεώτερη ἱστοριογραφία τὸ ὅτι, μετὰ τὸν Φαῖδωνα Κουκουλὲ καὶ τὸ μνημειῶδες ἔργο του *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, ἐλάχιστα πράγματα ἔχουν προστεθεῖ, ἐνῶ ἡ Λαογραφία, ποὺ ἀνιχνεύει τὴν μακρὰ διάρκειά στὴν ἱστορία τῶν λαῶν, ἔχει μεταβληθεῖ στὸ ἀποπαίδι τοῦ σύγχρονου ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος.

19. Νικολάου Πολίτου, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι, μέρος Α΄*, Ἀθήνα 1899, ἀνατύπωση «Βιβλιόραμα», Ἀθήναι 1998, σελ. στ'-θ'.

20. Νικολάου Πολίτου, ὁ.π., κεφ. Α΄, *Συλλογαὶ Βυζαντινῶν Παροιμιῶν*, σελ. 4-9.

21. Νικολάου Πολίτου, ὁ.π., σελ. 16, 19, 26, 27, 72, 75, 75, 120.

22. Φ. Κουκουλὲς, *Βυζαντινῶν...*, ὁ.π., τόμ. Ε΄. Ἐπίσης R. Browning, *Ἡ μεσαι-*

ωνική καὶ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, Παπαδήμας, Ἀθήνα 21983· Ἐμμ. Κριαράς, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τόμοι 14, Θεσσαλονίκη 1969-1997.

- 23. Φ.** Κουκουλέ, ὄ.π., σελ. 32.
- 24. Φ.** Κουκουλέ, ὄ.π., σελ. 52.
- 25. Φ.** Κουκουλέ, ὄ.π., σελ. 65-66.
- 26. Φ.** Κουκουλέ, ὄ.π., σελ. 86.
- 27. Φ.** Κουκουλέ, ὄ.π., σελ. 92.
- 28. Φ.** Κουκουλέ, ὄ.π., σελ. 107.